

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS DİLİNDƏ QAYIDIŞ ƏVƏZLİKLƏRİNİN PRAQMATİKASI

İxtisas: 5708.01– German dilləri
Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Elmira Abdulla qızı Hüseynova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Naxçıvan – 2021

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Roman-german dilləri” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Filologiya elmlər doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva**

Rəsmi opponentlər: **Filologiya elmləri doktoru, dosent
Könül Elxan qızı Abdurəhmanova**

**Filologiya elmlər doktoru, professor
Səadət Məmməd qızı Zeynalova**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

**Filologiya elmlər doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev**

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov**

Elmi seminarın sədri:

**Filologiya elmlər doktoru, professor
Fidan Afad qızı Qaraqurbanlı**

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. İngilis dili beynəlxalq dil statusu almış və dünya millətləri və dövlətləri arasında ortaq ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. ABŞ da daxil olmaqla, Avstraliya, Böyük Britaniya, CAR, Yeni Zelandiya, İrlandiya və Sinqapur kimi inkişaf etmiş ölkələrin dövlət dilidir. Hal-hazırda 400 milyon insanın ana dili ingilis dilidir və bir milyard dörd yüz milyon insanın isə ikinci dilidir. BMT də daxil olmaqla əksər beynəlxalq təşkilatların əsas rəsmi dillərindən biridir. Bu dil Okeaniyadan Avropaya, Afrikadan Amerikaya qədər dünyanın hər tərəfində əsas ünsiyyət vasitəsidir. İngilis dili dünyəvi miqyasda diplomatiya, kommersiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili kimi istifadə edilməkdədir.

İngilis dilinin belə geniş yayılması onu bir çox ölkədə tədqiqat mövzusunə çevirmiş və onun müxtəlif sahələri ətraflı tədqiq olunmuş və bu proses davam edir. Azərbaycanda da yerli mütəxəssislər tərəfindən çoxlu araşdırma nəticələri dəyərli qaynaq kimi qəbul edilə bilər.

Bizim tədqiqat mövzusu olaraq seçdiyimiz sahə isə ingilis dilinin qayıdış əvəzlilikləridir. Amma tədqiqat sahəmizə dilçiliyin yeni yaranmış bir sahəsi olan praqmatikanı da birləşdirəcəyik. Çünki hər hansı bir dildə ünsiyyət zamanı fikirlərimizi ifadə etmək üçün müəyyən qrammatik quruluşlardan və ən əsası mənadan istifadə edilir.

İngilis dilini öyrənərkən, semantik və praqmatik mənə arasındakı fərqləri anlama linqvistik qabiliyyətimizi artırmaq üçün dəyərli bir vasitə ola bilər. Hər ikisi sözlərin mənaları ilə bağlı sahələr olsa da, onların istifadəsi olduqca fərqlidir.

Semantika bir dildə sözlərin mənasını və cümlə daxilində mənanı öyrənir. Semantika cümlənin mənasını kontekst olmadan aydınlaşdırır. Praqmatika da eyni sahəni araşdırır, aradakı tək fərq isə bunu verilən kontekst daxilində edir. Eyni zamanda o dil formasını və onun referentini həmin formada istifadə olunan situasiya ilə əlaqələndirir.

Əvəzliliklər isə praqmatikanın tədqiqində xüsusi yer tuturlar, çünki onlar kontekstdən asılı olaraq müxtəlif məna çalarlarına malik olurlar. İngilis dilində əvəzliyin on bir növü vardır və hamısını eyni anda tədqiq etmək mümkün deyil. Bunun üçün tədqiqat sahəmizi qayıdış əvəzlilikləri ilə məhdudlaşdırmalı oluruq. Amma digər əvəzliliklərin də ümumi təhlilini veririk.

Linqvistik praqmatika çox yeni bir sahədir və hələ az araşdırılmışdır. Bu sahə üzrə araşdırmaların sayı həm dünyada, həm də Azərbaycanda məhduddur. Bu nöqteyi-nəzərdən mövzu aktual və yenidir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Dissertasiya işinin tədqiqat obyekti ingilis dilinin qayıdış əvəzlilikləridir. Qayıdış əvəzlilikləri şəkilçi vasitəsi ilə, yəni *-self*, *-selves* morfemi birinci və ikinci şəxs tək və cəm yiyəlik əvəzliliklərinin, üçüncü şəxs tək və cəm obyekt hal şəxs əvəzliliklərinin sonuna artırmaqla düzəldilir, məsələn: *myself*, *yourself*, *ourselves*, *yourselves*, *himself*, *herself*, *itself*, *themselves*. Bu sözlər Azərbaycan dilinə aşağıdakı kimi tərcümə edilirlər: *myself*-özüm, *yourself*-özün, *ourselves*-özümüz, *yourselves*-özüünüz, *himself*-özü(kişi cinsi), *herself*-özü (qadın cinsi), *itself* –özü (cansız), *themselves* –özləri.

Tədqiqat işinin predmeti əvəzliliklərin praqmatik təhlilidir. Praqmatika kontekstdən asılı olaraq dəyişən mənanı öyrənir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İkinci dilin öyrənilməsində praqmatik amillərin refleksivlərin (qayıdış əvəzlilikləri) izahına necə təsir etdiyini araşdırdan çox az sayda tədqiqat aparılmışdır. Tədqiqat məqsədi olaraq kontekst kimi praqmatik amillərin qayıdış əvəzlilikləri üçün antedentlərin seçilməsinə təsirinin araşdırılmasıdır.

Müəyyən olunmuş məqsədə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Fəlsəfi praqmatikanın meydana gəlməsi, fəlsəfi praqmatikadan linqvistik praqmatikaya keçid və hər ikisinin tədqiqat sahələrinin öyrənilməsi;

- Əvəzliliklərin praqmatikada rolunun araşdırılması;

- Praqmatikanın əsasını təşkil edən kontekst və kontekst modelləri nəzəriyyəsinin öyrənilməsi;
- Müxtəlif kommunikativ situasiyalar və onların praqmatikada əhəmiyyətinin öyrənilməsi;
- Qayıdış əvəzliliklərinin müxtəlif social situasiyalarda istifadə edilməsinin araşdırılması;
- Qayıdış əvəzliliklərinin praktik şəkildə təhlil edilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi qayıdış əvəzliliklərinin ifadə etdiyi mənanın semantik deyil, praqmatik nöqteyi-nəzərdən təhlil edilməsi, məna dəyişikliklərində kontekstin rolunun araşdırılması, kontekstin dəyişməsi ilə mənanın dəyişməsinin sistemli şəkildə praktik formada araşdırılmasıdır. Bunu edərkən də P.Qraysın söhbət maksimaları deyil, S.Levinsonun Neo-Qrays prinsipləri nəzəriyyəsiindən istifadə edilməsidir.

Praqmatika dilçiliyin yeni bir sahəsi olduğu üçün tam ətraflı tədqiq edilməmiş və Azərbaycanda da bu sahə üzrə edilən araşdırmaların sayı məhduddur. Qayıdış əvəzliliklərinin praqmatik yöndən araşdırılması Azərbaycanda ilkin təşəbbüslərdən hesab edilə bilər.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Fəlsəfi praqmatizm sözlərin vasitə olduğunu dərk etməyə başlayan düşüncə məktəbidir. Bu düşüncə məktəbinin məna və həqiqət axtarışında olması və Amerikan filosofu Paul Qraysın təbii və qeyri-təbii məna anlayışlarını ortaya çıxarması onu linqvistik praqmatika adlanan yeni bir istiqamətə yönəltdi. Linqvistik praqmatika sözlərin mənası olaraq onların birbaşa ifadə etdikləri mənanı deyil, əksinə insanların dolayı yolla təsvir etmək istədikləri mənanı əsas götürür. Linqvistik praqmatika dilçiliyin bir sahəsi olduğuna görə qismən empirik-təcrübi ölçülərə malikdir.

2. Semantika cümlələrin leksik mənalarından və birləşmə şəklindən asılı olaraq həqiqət şərtlərinin cümlələrlə sistemli şəkildə əlaqələndirilməsini öyrənir. Bunun əksinə olaraq, praqmatika danışanın və dinləyicinin psixoloji vəziyyətinin və digər kontekstual xüsusiyyətlərin semantik mənaya necə təsir etdiyini aydınlaşdırır.

3. Əvəzliliklərin mətn daxilində mövcudluğu mətnin yarandığı sosial situasiyada nominal varlıq kimi nəzərdə tutulur. Bir tərəfdən, onlar tam leksik nominallarla eyni xüsusiyyətləri ifadə edə bilirlər. Digər tərəfdən, müqayisə edilə bilən təsviri məzmunu sahib deyillər. Buna görə də əvəzliyin şərh diskursda nominal elementlərin müəyyən edilməsindən asılıdır.

4. Kontekst modelləri dil istifadəçilərinin diskurslarını mövcud sosial və kommunikativ situasiyaya necə uyğunlaşdırdığını izah edib uyğunluq anlayışını müəyyənləşdirir. Buna görə də kontekst modelləri pragmatik nəzəriyyənin əsasını təşkil edir və pragmatik modellər də adlana bilərlər.

5. İngilis dilində qayıdış əvəzliliklərinin fərqli işlənmə yerlərinə görə belə qruplaşdırılmalıdır: ixtiyari qayıdışlar, gözlənilməyən şəxs əvəzlilikləri, ayrılmayan qayıdış feilləri, intensivlər, zərflər kimi işlənən qayıdış əvəzlilikləri, sərbəst self formaları.

6. Quruluş (məkan,zaman), şərait, iştirakçı və hərəkət kimi model sxemlərin kateqoriyaları kommunikativ situasiya və ya kontekst quruluşlarının əqli əvəzedicisini müəyyən edir.

7. Anaforanın pragmatik nəzəriyyəsinin tədqiqat sahəsinə dil istifadəçilərinin refleksiv və digər əvəzlilikləri anaforik ifadələrlə istifadə və şərh etmək üçün nələr etməli olduqları daxildir və bu nəzəriyyə ciddi şəkildə insanların sahib olduğu dil biliklərinə qarşı praktik məlumatların rolunu müəyyən edir. İngilis dilində qayıdış anaforalarını təhlil etmək üçün ən yaxşı vasitə neo-Grays pragmatik nəzəriyyəsidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Pragmatika insanların sosial situasiyalarda dildən istifadə və şərh etmə yollarını araşdırır. Pragmatika insanların nə dediklərinə diqqət yetirmir, lakin fikrin necə deyildiyini və digərləri tərəfindən necə şərh edildiyini araşdırır. Əvəzliliklərin pragmatik təhlili deyəndə isə onların referenti olaraq kimin və yaxud nəyin nəzərdə tutulmasının araşdırılması başa düşülür. Fərqli cümlələrdə işlənən eyni əvəzlilik müxtəlif referentləri ifadə etmək bacarığına malikdir. Əvəzliliklər arasından qayıdış əvəzliyinin seçilməsi isə bu sahə üzrə araşdırmaların məhdud olması

ilə əlaqədardır. Qayıdış əvəzlilikləri sintaktik, semantik və praqmatik xüsusiyyətlərə malikdir. Həmçinin qayıdış əvəzlilikləri minimum səviyyədə birgə indeksləşdirilmiş, təyinedici ismi ifadələr ilə idarə oluna bilirlər.

İngilis dili kimi sintetik dillərdə əvəzliliklərin necə bölündüyünü göstərmək üçün neo-Qrays praqmatik nəzəriyyəsiindən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Bunun üçün problemli olan refleksivlərin istifadə olunduğu yerlər praqmatik yanaşma ilə yenidən nəzərdən keçirilməlidir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, araşdırma nəticələri praqmatika, kontekst və diskursla əlaqəli dərslərdə, seminarlarda qaynaq olaraq istifadə edilə bilirlər. Həmçinin növbəti tədqiqatlara da yön verə bilər.

Tədqiqatın metodu və mənbələri. Tədqiqat ərzində aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir: kontekstual təhlil, diskursiv təhlil, müşahidə və korpus data metodu.

Korpus data metodunda müəyyən yazılı və ya şifahi mətnlər götürülür və onlar üzərində araşdırma aparılır. Korpus data metodu digərlərindən fərqli olaraq kəmiyyət xarakterlidir və onun seçilmə səbəbi şəxs və qayıdış əvəzliliklərinin bir-birini əvəzləmə intensivliyini öyrənməkdir.

Material olaraq internetdən, xüsusilə də yutub sahifəsindən ingilis dilində olan müxtəlif məzmunlu video lentlər götürülüb, gündəlik nitqdə istifadə olunan qayıdış əvəzlilikləri təhlil edilmişdir. Həmçinin internetdə mövzu üzrə çap olunmuş məqalələr, ingilis dilində yazılmış kitab və bədii ədəbiyyat nümunələrindən də istifadə edilmişdir. Bədii ədəbiyyat olaraq Ceyn Ostinin “*Sense and sensibility*” (1811) və “*Pride and prejudice*”(1813) əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

İşin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu Dünya dilləri üzrə Elmi şurasının 20 noyabr 2020-ci il tarixli iclasında “İngilis dilində qayıdış əvəzliliklərinin praqmatikası” adı ilə qeydə alınmış və 25 fevral 2021-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi şurasında təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın əsas müddəaları elmi konfranslarda məruzə edilmiş, Azərbaycanda və xaricdə nəşr edilən məcmuələrdə çap olunmuşdur. Dissertasiya işi ilə əlaqədar xaricdə iki məqalə və bir konfrans materialı daxil olmaqla ümumilikdə 13 məqalə dərc olunub.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Roman-german dilləri” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat, ixtisarlar və şərti işarələr siyahılarından ibarətdir. Giriş 7 səhifə, 1-ci fəsil 36 səhifə, 2-ci fəsil 73 səhifə, nəticə 4 səhifə, ədəbiyyat siyahısı isə 9 səhifə, ixtisar və şərti işarələr isə 1 səhifədir. Dissertasiya işi ümumilikdə 133 səhifə, 219 751 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, obykti və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın elmi yeniliyi, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, metodlar və mənbələri şərh edilir, işin aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Linqvistik praqmatikanın qısa təsviri**” adlanan I fəslinin “**Fəlsəfi praqmatikadan linqvistik praqmatikaya keçid**” adlı birinci paraqrafında praqmatikanın yaranması, fəlsəfi cərəyan kimi formalaşması və daha sonra linqvistik praqmatika olaraq fəlsəfədən ayrılma səbəbləri təhlil olunur. Həmçinin linqvistik praqmatikanın formalaşdıqdan sonra dilçiliyin müəyyən bölmələri ilə qarşılıqlı əlaqəyə girməsi izah olunur.

Amerikan ideologiyasının fəlsəfəyə töhfəsi olan praqmatizm cərəyanı 20-ci əsrlərin əvvəllərində ortaya çıxmağa başladı, sonra tənəzzül etdi və əsrin sonlarında yenidən diqqət çəkməyə başladı. Fəlsəfi cərəyan olaraq yaranan praqmatikanın

mahiyyətini belə ifadə edə bilərik: “o inamlar, müddəalar, nəzəriyyələr, düşüncələr doğru hesab olunub və nəticədə diqqət mərkəzinə alınmalıdır ki, insan üçün əməli müstəvidə faydalı, xeyirli, təsirli, işlək olsun. Əgər belə deyilsə, onda o inam, müddəa, nəzəriyyə, düşüncə yalnız hesab olunaraq kənara atılmalıdır”.

Daha sonra pragmatizmin izahı 1878-ci ildə Ç.Pirs tərəfindən aşağıdakı kimi verildi: “Biz praktik dayacağı olan hərəkətləri nəzərdən keçirəndə, anlayışımızın sahib olduğu təsir ilə fikirləşirik. Onda bizim bu təsir anlayışımız məqsəd anlayışımızın bütövüdür”.¹

P.Qrays isə mənanın iki növünü fərqləndirməklə linqvistik pragmatikaya öz töhfəsini verdi: təbii məna və qeyri-təbii məna. P.Qrays təklif edirdi ki, pragmatika mənanın daha praktik sahəsini, yəni söhbət zamanı ortaya çıxan mənanı öyrənməlidir.² Qraysın fikirləri və irəli sürdüyü prinsiplər daha sonra pragmatikanın təməl daşlarına çevrildi və onun əsasını təşkil etdi.

1970-ci illərdə fəlsəfi bir cərəyan kimi yaranan pragmatika artıq dilçiliyin sahələrindən birinə çevrilib və o, insanların müəyyən bir situasiyada kommunikativ/nitq aktını necə yaradıb dərk etdiklərini öyrənir. Pragmatikanın öyrəndiyi dil aspektlərinə aşağıdakılar daxildir:

Əvəzlilik: bir şeyə işarə edən məna.

Fərziyyə: cümlənin ifadə etdiyi məntiqi məna.

İcraedicilər: danışarkən icra olunan hərəkətlər.

Məna: fikrin gizli və ya dolaylı mənası.

Dilin istifadəsinə yanaşma tərzinə görə pragmatikanın müxtəlif bölmələri vardır. **Linqvo-fəlsəfi pragmatika** dilin istifadəsi zamanı ortaya çıxan linqvistik hadisələri əsas götürərək danışanın nitqindəki mənanı araşdırır. **Qarşılıqlı sosial-mədəni təsir pragmatikası** ünsiyyət zamanı ortaya çıxan sosial və mədəni

¹ Peirce, C.S. What Is Pragmatism?// - Indiana: Indiana University Press, The Peirce Edition Project, ed. The Peirce Edition Project, - 1905/1998. Vol.2., - p. 345.

² Grice, H. P. Studies in the way of words/ H. P. Grice. - Cambridge: Harvard University Press, - 1990. – p. 406.

fərqləri öz tədqiqat sahəsinə daxil edib. Fəlsəfə meyilli pragmatika və müxtəlif mədəniyyətlər arasında ünsiyyət üzrə aparılan tədqiqatlar arasındakı əlaqə **mədəniyyətlərarası pragmatikanın** inkişafına şərait yaratmışdır. Onun tədqiqat sahəsinə dünya üzərində istifadə edilən dillər, ünsiyyətin funksiyası və rolları daxildir. Mədəniyyətlərarası pragmatika mədəniyyətlərarası əlaqənin xarakteristikasına xüsusi fikir verir və bu iki ənənəvi yanaşmanı birləşdirərək vahid izah sistemi yaratmağa çalışır.

Praqmatikanın rolunu bir nümunə ilə daha sadə izah edə bilərik: *“The chicken sandwich at Table 7 wants his check”*. Real şəkildə cümlənin ifadə etdiyi fikir *“Stol 7-dəki toyuq ətli sendviç hesabını istəyir”* şəklindədir. Yəni cümlədə içracı referent olaraq toyuq ətli sendviç göstərilir. Amma pragmatik cəhətdən bu cümlənin ifadə etdiyi fikir belədir: *7-ci stolda toyuq ətli sendviç sifariş verən müştəri hesabı istəyir*. Praqmatika göstərir ki, bu cümlədəki referent toyuq ətli sendviç deyil, onu sifariş edən müştəridir. Burada “nə deyilir” və “nə başa düşülür” prinsipinə gəlib çıxırıq. Burada danışanın fikri fərqli şəkildə ifadə olunsada, dinləyici nəyin nəzərdə tutulduğunu başa düşür. Verilən kontekstdə nəzərdə tutulan fikir müəyyəndir.

“Əvəzlilər pragmatik vasitə kimi” adlı ikinci paragrafda əvəzlilər pragmatika nöqtəyindən nəzərdən təhlil edilir. Məlumdur ki, şəxsləri, əşyaları və ya onlara xas əlamətləri adlandırmadan bildiren nitq hissəsinə əvəzlilik deyilir. Əvəzlilik əsas nitq hissələrinin tərkibinə daxildir və bir çox xüsusiyyətlərinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Əvəzliliklər həm mənasına, həm də sintaktik funksiyasına görə də bir birlərindən fərqlənirlər.

Əvəzliyin istifadəsində olan kontekst onların diskurs funksiyalarını yaradır. Əvəzliliklərin mətn daxilində ən vacib funksiyaları birləşdirmə və əlaqədir. Ona görə əvəzliliklər mətn daxilində mənanın müxtəlif aspektlərini yaradırlar. Əlaqəli vasitəçi kimi əvəzliliklərin təyin olunan sözlə əlaqələri olduğu üçün məndə məna çalarlarının yaranmasına kömək edirlər. Onların mətn daxilində mövcudluğu mətnin yarandığı sosial situasiyada nominal

varlıq kimi nəzərdə tutulur. Əvəzliyin şərhı diskursda nominal elementlərin müəyyən edilməsindən asılıdır.

Is this your house? (Bu sənın evındır?) İkimənalı kontekst olmadan birinə bu sualı versək, onda bu belə başa düşülecəkdir: cümlədə işarə əvəzliyi olan **this** (bu) bir obyektə, yəni evə aiddir, **your** (sənın, sizin) yiyəlik əvəzliyi isə dinləyəni ifadə edir. Amma praqmatika bu cümləyə fərqli yöndən yanaşır. Praqmatikaya əsasən, bu cümlə sadəcə məlumat almaq üçün verilən bir sual olmaya da bilər. Məsələn, danışan şəxs dinləyən şəxsi alçaltmaq üçün də bu sualı kinayə olaraq vermiş və ya ev çox gözəl olduğu üçün heyranlığını ifadə etmiş də ola bilər. Cümlənin deyilmə qüvvəsindən çox şey asılıdır. Praqmatika dildə istifadə edilən əvəzliliklərin tələffüz şəklinə də fikir verir. Qısaca, yuxarıda verilən cümlənin birbaşa ifadə etdiyi mənanı qəbul etsək, bu semantik yanaşma, kontekstdən asılı olaraq fərqli fikir ifadə etdiyi zaman isə praqmatik yanaşma olur.

E.Benvenistenin fikirlərinə görə, şəxs əvəzliliklərinin 1-ci və 2-ci şəxs formaları kontekstdən asılı olaraq 3-cü şəxsə nəzərən daha çox dəyişir. Bu əvəzliliklər O.Cesperson tərəfindən “dəyişənlər” adlandırılıblar³. E.Benveniste isə şəxs əvəzliliklərinin 1-ci və 2-ci şəxs formalarının praqmatika adlanan dil səviyyəsinə uyğun gəldiyini iddia edib⁴.

You (*sən, siz*) əvəzliyi izah edilərkən **you** (*sən*)- 2-ci şəxsin təkı olaraq “danışan şəxs” və **you** (*siz*) - 2-ci şəxsin cəmi olaraq “müraciət edilən şəxs” kimi fərqləndirilir. Ona görə də *danışan* və *dinləyən* sözləri ilə əvəz edilə bilirlər. Onlar şəxs əvəzliliklərinin işlənmə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bizim intuitiv olaraq başa düşdüyümüz izahdan asılıdır. Başqa sözlə, “*Hungry speaker*” “*The speaker is hungry*” cümləsinin ekvivalentidir. İfadə edilən fikir

³ Jespersen, O. Essentials of English grammar/ O. Jespersen. - London: Allen & Unwin. New York: Academic Press, - 1975. – p. 387.

⁴ Benveniste, E. Problems in General linguistics/ E. Benveniste. - Miami: University of Miami Press, - 1971. – p. 267.

sadəcə “*The person who is speaking is hungry*” şəklində başa düşülməməlidir. Bunun düzgün versiyası “*The person who is uttering this very utterance is hungry*”, yəni “*Həmin fikri söyləyən şəxs acdır*” şəklində qəbul edilməlidir.

Şəxs əvəzliliklərinin 1-ci və 2-ci şəxs üzrə cəm formaları öz quruluşlarına görə daxili və xüsusi formada istifadə edilə bilirlər. Bu o deməkdir ki, xüsusi istifadəyə zidd olaraq *we* (biz) əvəzliyinin ünvanlandığı şəxs və ya şəxslər daxili istifadədə əvəzliyin istinad nöqtəsinin bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Xüsusi istifadədə danışan və üçüncü şəxs və ya şəxslər nəzərdə tutulan referentlərdir. Halbuki Hind-Avropa dillərində bu iki istifadənin tərkibində vahid bir söz forması mövcuddur. Beləliklə, *we* (biz) əvəzliyində feilin cəm formasının istifadə edilməsi müəyyən edilə bilən elementlər çoxluğu deyil və 1-ci şəxsin tək forması daha üstündür. E.Benveniste görə, cəm əvəzliyin bu cür istifadəsi 1-ci şəxsin təkini çoxaldılması demək deyil⁵. Bu şəxs kateqoriyasından kənardır. Sərhəd qoymadan 1-ci şəxsin genişləndirilməsi məqsədi güdür. Bütün bunlar 1-ci şəxsin cəmi forması olan *we* əvəzliyinin əhatə dairəsini izah edir: a) daha “vacib” insan – yüksək rütbəli b) və ya daha çox yayılmış, yumşaldılmış ifadələrdən istifadə. B variantı əsasən ictimai nitqlər söyləyən və ya yazı yazan insanlar tərəfindən istifadə edilir.

Praqmatikanın əhatə dairəsinə ehtimal, eyham, nəticəçıxarma, nitq aktları ilə yanaşı, deyiksis də daxildir.

Deyiksis situasiya ilə birbaşa əlaqəli elementləri göstərmək üçün istifadə olunur. Onlar həmçinin mətnin hissələrinin bir-birinə uyğunlaşdırılmasını və əlaqələndirilməsini də təmin edirlər. Deyiktik sözlər danışan və yazan tərəfindən müəyyən edilən istinad nöqtələrini bildirirlər. Deyiktik sözlərin ifadə etdikləri məna verilən situasiyaya uyğun olaraq formalaşır. Yəni deyiktik ifadələrdə istinad daim dəyişir, amma məna kontekstə uyğun olaraq qalır. S.Levinson digərlərindən fərqli olaraq deyiksisin beş növünü müəyyən edib:

⁵ Benveniste, E. Problems in General linguistics/ E. Benveniste. - Miami: University of Miami Press, - 1971. – p. 267.

şəxs deyiksisləri, yer deyiksisləri, zaman deyiksisləri, diskurs deyiksisləri və sosial deyiksislər⁶. Hər iki bölgünü təhlil etdikdən sonra altı növə bölünməsinin daha məntiqəuyğun olduğunu hesab edirik.

Aşağıdakı nümunə ilə deyiksis haqqındakı fikrimizi daha aydın izah edə bilərik:

*"I see no reason for that. You and the girls may go, or may send them by themselves. Perhaps that will be better, because you are as pretty as any of them and Mr Bingley might like you best"*⁷

Yuxarıda verilən hissəni oxuduqda referent olaraq kimlərin nəzərdə tutulduğu məlum olmur. Burada şəxs deyiksislərinin kimə istinad etdiyi haqqında heç bir kontekstual məlumat yoxdur. Əgər əsərdən götürülmüş bu hissənin izahını versək, daha yaxşı təhlil edə biləcəyik. *Burada bu fikirləri söyləyən cənab Bennetdir və o, bu sözləri həyat yoldaşı xanım Bennetə deyir. Xanım Bennet həyat yoldaşına məsləhət görür ki, cənab Binqli gələn kimi, gedib ona baş çəksin, çünki xanım Bennet qızlarından birinin onunla ailə qurmasını istəyir. Amma cənab Bennet buna razı olmur.*

İndi aydın olur ki, yuxarıda verilən **I** əvəzliyi danışan cənab Benneti bildirir. **I** əvəzliyi birinci şəxsi bildirir, **You** ikinci şəxsin təkinə aiddir və şəxs əvəzliyinin obyekt halıdır. **You** əvəzliyi xitab olunan xanım Benneti bildirir. **Themselves** əvəzliyi isə **them** əvəzliyindən yaranmış qayıdış əvəzliyi və onun referenti isə qızlardır.

Dissertasiyanın "**Qayıdış əvəzliliklərinin kontekstual işlənmə xüsusiyyətləri**" adlanan II fəslə dörd paragrafdan ibarətdir. Birinci paragraf "**Kontekst modelləri nəzəriyyəsi**" adlanır. Kontekstin əhəmiyyəti kifayət qədər çox da vurğulanmır, amma əslində kontekst çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Kontekstlə bağlı yaranan əsas suallar bunlardır:

⁶ Levinson, S. Pragmatics and the Grammar of Anaphora: a partial pragmatic reduction of binding and control phenomena// - Cambridge: Cambridge University Press, Journal of Linguistics, - 1987. 23, - p. 434-450.

⁷ Pride And Prejudice, Jane Austin, Hissə 1, s. 2.

- Kontekst diskurs nəzəriyyəsinin tərkib hissəsi olmalıdır ya yox?

- Kontekst və kontekstin təsiri necə təhlil olunmalıdır?

T.Deyk kontekstin sosial-koqnitiv nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir⁸. Onun fikirlərinə əsasən belə bir iddia irəli sürürük. Bizə görə, sosial-koqnitiv yanaşma aşağıdakı ehtimallara əsaslanır. Söhbət edən insanların sosial xarakteristikası və onların danışq və ya yazı tərzı arasında birbaşa təsadüfi əlaqə yoxdur. Əlbəttə ki, danışan və dinləyən subyektiv olaraq sosial situasiyaların sosial xarakteristikasını başa düşür, izah edir və ya təmsil edir. Bu da söhbəti və ya mətni başa düşüb qarşılıq verməsinə təsir edir. Bizim fikrimizə əsasən, bu yolla sosial-koqnitiv paradıqma iki məqsədınə eyni zamanda çatır: o izah zamanı düzgün söz ehtiyatından doğru yerdə istifadə etməyə imkan yaradır və həmçinin kommunikatıv situasiya zamanı aktiv olan sosial faktorlara əsaslanmadan, kontekst haqqında danışmağa çalışarkən qarşılaşdığımız çətinlikləri başa düşməyə kömək edir. Kontekstin vacib hissələrindən biri də o anki zaman, yer, fiziki vəziyyət, mühitdir. Şərh və konsepsiya vasitəsilə kommunikasiya üçün müəyyən kontekst yaradılır. Bu həmçinin danışanın ifadə etdiyi məna ilə cümlə mənası arasındakı fərqdə də nəzərə çarpır. Bu mental model epizodik hafızədə hər hansı bir cismin zehni təmsil olunması kimi müəyyən olunur. İnsanlar hər hansı diskursda iştirak edirlərsə, onlar həm söhbətə, həm də sosial situasiyaya uyğun gələn dinamik mental modellər yaradırlar. Belə modellər yaratmaq insana nə baş verdiyini başa düşməyə, danışma və dinləmə növbəsinə əməl etməyə və ya hər hansı bir hərəkəti icra etməyə kömək edir. Praktik olaraq, onlar iki növ mental model yaradırlar: semantik və pragmatik.

T.Deykin fikirlərinin bir qisminin əlavə izaha ehtiyacı vardır. Məsələn, *“kontekstin uyğunluğu”*. T.Deyk bildirir ki, bu sahib olduğun biliklə əlaqədardır. Bir şey məna uyğun ola bilər, amma

⁸ Dijk, T. A. Introduction: discourse analysis in (mass) communication research. Discourse and communication: new approaches to the analysis of mass media discourse and communication/ T. A. Dijk. - Berlin: [n.y.], - 1985. - p. 12.

başqa birinə uyğun gəlməyə bilər ⁹ . Bu tezis “*kontekstin subyektivliyi*” ilə birlikdə əldən ələ dolaşır. Bəzilərinə görə, kontekst hazır olmur, kommunikativ situasiyanın şəxsi, subyektiv başa düşülməsinin nəticəsidir, yəni kontekst şəxsi konsepsiyadır. “*Konsepsiya*” sözü də maraqlıdır və araşdırmağa dəyər. Bizə görə, T. Deykin müşahidələri intuitiv görünür. Çoxlu kommunikativ situasiyalar vardır ki, orada nisbi və mütləq elementlər əlaqələndirilir, subyektiv xüsusiyyətlər ilə obyektiv xüsusiyyətlər bir-biri ilə qarışdırılır. Şifahi imtahanı düşünək. Fərz edək ki, sinifdə 15 tələbə və iki müəllim vardır. Onlar müəyyən bir fənnin müxtəlif bölmələrindən danışirlər. Bu on yeddi fərdin normal şəraitdə təxmin edilən davranışları vardır. Hər tələbə öz mövzusunun qısa təqdimatını edir, müəllimlər fikir bildirir və suallar verirlər, suallar cavablanır və tələbələr qiymətlərini alırlar.

Kontekst modelləri təcrübə modellərinin də xüsusi bir növüdür. Onlar iştirak etdiyimiz digər gündəlik situasiyaların bir hissəsi olan kommunikativ situasiyaları təmsil edirlər. Məsələn, səhər yeməyində, iclasda, işdə və s. yerlərdə yaranan söhbətlər. Çünki situasiyanın digər elementlərindən fərqli olaraq kontekst modelləri davam edən hərəkətləri təmsil edir, ona görə də dinamikdirlər. Onlar dayanmadan mövzu və ya söhbət zamanı yenilənirlər. Kommunikativ hadisədəki müxtəlif iştirakçıların hər birinin həmin situasiyanı şərh edən öz kontekst modeli var. Diskursiv ünsiyyət və əlaqə ancaq belə modellər qismən ortaq olanda, sinxronizasiya ediləndə və razılaşdırılanda yaranı bilər. Həqiqətən də, iştirakçılar bir-birinin modellərini birgə yaradıb, davamlı yeniləyirlər. Danışanlar dinləyənlərin kontekst modellərinin bir qisminə malik ola bilərlər və ya əksinə. Bir-birinin modelləri haqqında belə qarşılıqlı informasiya nəzəri cəhətdən qeyri-müəyyəndir, amma təcrübədə kontekstual uyğunluq yaranır. Kontekst modelləri digər təcrübə modelləri kimi eyni sxematik quruluşa malikdir, lakin xüsusi kateqoriyalar vasitəsilə

⁹ Dijk, T. A. *Studies in the Pragmatics of Discourse*/ Teun A. Dijk. - The Hague: Mouton Publishers. - 1981. – p. 331.

kommunikativ situasiyalar ilə uyğunlaşırlar. İndiyə qədər bu kateqoriyalar diskurs analizlərində (məsələn, yaş, cins, etnos, sinif, rol, güc, məqsəd və ya inanc, eləcə də zaman, yer və şərait) qismən araşdırılıblar.

“Müxtəlif sosial situasiyalarda işlənən qayıdış əvəzlilikləri” adlı ikinci paraqrafda qayıdış əvəzliliklərinin fərqli işlənmə yerləri izah olunur. Ən yeni qrammatika kitablarında belə qayıdış əvəzlilikləri morfoloji xüsusiyyətlərinə görə xarakterizə olunub və elə bir tərif verilib: “Qayıdış əvəzlilikləri şəxs əvəzliliklərinin dəyişən formalarıdır və sonuna –**self** hissəciyini artırmaqla düzəlir”¹⁰.

İngilis dilində **-self** hissəciyi iki formada özünü göstərir: a) şəxs əvəzliliklərinin obyekt halına artırılan (himself, herself, itself, themselves) və b) yiyəlik halına artırılan (myself, yourself, ourselves, yourselves). Əlavə olaraq, bir də **oneself** şəkildə ümumi forması var. Yuxarıda verilən tərifə əsasən aşağıda verilmiş nümunələrin hamısı qayıdış əvəzliliklərinə aiddir:

1. a) Ali was protecting himself.
b) Shehla imagines herself.
c) She poured herself another cup of tea.
2. a) The fact is that the writer herself did not admit the help of her assistants in the paper, that’s why readers had no clue of the writer’s separation from their data.
b) His goal wasn’t an interview with the Prime Minister but the President himself.
c) Description is a heading that covers an illustration of the work itself and the critic’s reply to it.

Nümunələrdə verilmiş qayıdış əvəzlilikləri onu müəyyən edən –self forması ilə eyni xüsusiyyətə malikdir, yəni onlar kəmiyyətə, şəxsə və hətta cinsə görə dəyişir. Əgər 1 və 2-də verilmiş nümunələrə yaxından baxsaq, müəyyən fərqlərin olduğunu asanlıqla görə bilərik. 1-də işlənmiş **self** formaları hər iki nümunədə təsirli feillərdən sonra tamamlıq mövqeyindən çıxış edir, amma 2-

¹⁰ Halliday, M. An Introduction to Functional Grammar / M. Halliday. - London: [n.y.] - 2004. – p. 707

də verilmiş cümlələrdə ismi birləşmələrə görə uyğunlaşıb. Bu o deməkdir ki, əgər bu cümlələrdə **self** əvəzliyini çıxsaq, cümlənin qrammatikasında heç bir dəyişiklik olmayacaq. Amma 1-dəki nümunələrdə onları çıxmaq mümkün deyil. Həmçinin mənalarında da fərqlər vardır. 1-də verilmiş cümlələrdə situasiyada iki iştirakçı var, sadəcə iştirakçıların referenti eynidir, yəni eyni şəxsi bildirirlər.

Cümlənin mübtədası adətən antedent və qayıdış əvəzliyinə eyni istinad nöqtəsinin göstərilməsini təmin edir (*Vali imagines himself*). 2-dəki **self** formaları əksinə olaraq belə birgə istinad və ya əlaqə ifadə etmirlər. Bu cür işlənmə yeri semantik olaraq sadəcə alternativ yaratmaq məqsədi güdür. Başqa sözlə, 2-dəki **self** formasının işlənmə səbəbi cümlədə özündən əvvəl işlənmiş ismi ifadələr tərəfindən yaradılan təsirə alternativlər gətirməkdir. Bu nümunələrdə verilmiş alternativlər kontekst daxilindədir. Məsələn, *the writer's assistants* – yazıçının köməkçiləri 2 a-da verilmiş *writer* – yazıçı ilə qarşı-qarşıya qoyulur. 2 b-də *prezident baş nazirlə* qarşı- qarşıya qoyulur.

3. a) The girl wepted herself to sleep.

b) The gale rushed itself out.

Burada maraqlı cəhət odur ki, feilsiz cümlənin mübtədası yenidən xəbər budaq cümləsinin vasitəsiz tamamlığı kimi işlənir. Çünki bu əvəzlik sintaktik həmcins arqumentlə, yəni baş budaq cümlənin mübtədası ilə məhdudlaşdırılır. Çünki bu qayıdış anaforasıdır.

Fərqli işlənmə yerlərinə görə qayıdış əvəzliliklərini belə qruplaşdırmaq olar:

a) ixtiyari qayıdışlar, b) gözlənilməyən şəxs əvəzlilikləri, c) ayrılmayan qayıdış felləri, d) intensivlər, e) zərflik kimi işlənən qayıdışlar, ə) sərbəst self formaları.

İxtiyari qayıdışlar: İngilis dilində bəzi hallarda qayıdış əvəzlilikləri ixtiyaridir, yəni seçilə bilər:

Ali noticed a scorpion near him/himself.

Gözlənilməyən şəxs əvəzlilikləri: İngilis dilinin incəliklərindən biri də aşağıda qeyd olunmuş xüsusiyyətdir:

Fuad didn't take any money on him/ himself.

Bu cümlədə əvəzliliklər eyni cümlə daxilində öz antedenti ilə əlaqəlidir və buna görə də birgə istinad ifadə edir. Verilmiş cümlədə işlənən əvəzlilik başqa ismi ifadələr ilə əvəz edilə, həmçinin vurğulana da bilmir. Başqa sözlə Fuadın başqasının üstündə öz pulu ola bilmir.

Ayrılmayan qayıdış felləri: Bu tipli leksemlər bəzi feillərin tərkib hissəsi kimi işlənir. Məsələn, *to pride oneself, to absent oneself from, to avail oneself of something, to perjure oneself*.

İntensivlər (Qüvvətləndiricilər): İntensivlərdən emfatik təsiri artırmaq üçün istifadə olunur.

As fresh breezes never reach the way through the walls, dust covered everywhere. Even the painter herself had grey powder on her.

Zərflik kimi işlənmə yerləri: Cümlədə zərflik funksiyası yerinə yetirirlər.

How about her bag, can she carry that? Yes, she said, she always carried herself.

Sərbəst self formalar: Sərbəst **self** formaları birlikdə işləndikləri ismi ifadələr ilə eyni referentə sahib olmur, amma onların danışan şəxs tərəfindən istifadə olunması da səhv deyil. Məsələn,

Some of the students and myself wrote an official letter to the rector of the university.

II fəslin “**Müxtəlif kommunikativ situasiyalar**” adlı üçüncü paragrafında kommunikativ situasiyalar haqqında məlumat verilir. Kommunikativ situasiya insanların müəyyən zaman, yer və fəaliyyət çərçivəsində daxil olduqları dialoqdur. Təsirli və aydın ünsiyyət üçün əvvəlcə situasiya düzgün qiymətləndirilməlidir. Kommunikativ situasiyanın beş əsas komponenti vardır: fikri göndərən, fikir, vasitə, fikri qəbul edən, kontekst. Kontekst deyəndə ünsiyyət prosesinə daxil olan insanların fikirlərini ifadə etdiyi situasiya nəzərdə tutulur.

Ünsiyyətin müxtəlif formaları vardır. İnsanlararası kommunikasiya əsasən iki insan arasında baş verir, qruplararası ünsiyyət müəyyən qruplar arasında olur, təşkilatdaxili ünsiyyət

təşkilatlar tərəfindən istifadə olunur, kütlə ilə ünsiyyət böyük insan kütlələrinə çatdırılan fikirlər şəklində olur, mədəniyyətlərarası ünsiyyət müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanlar arasında baş verir, gender ünsiyyəti eyni cinsdən olan insanlar arasında olur. Bunlara ikisi daha əlavə olunmuşdur: səhiyyə ünsiyyəti və kompüter vasitəsilə ünsiyyət. Yuxarıda qeyd edilmiş kommunikativ situasiyalar arasında kəskin sədd yoxdur, asanlıqla biri digərinə çevrilə və ya bir neçəsi eyni vaxtda istifadə edilə bilərlər.

Kontekstin də müxtəlif növləri vardır: tarixi, psixoloji, mədəni, sosial, fiziki. Bütün diskurslar müəyyən situasiya daxilində baş verir. Diskursun hər bir modeli xüsusi iştirakçılar, onların məqsəd və informasiya bazası əsasında meydana çıxır. Bunu da qeyd etməliyik ki, indiyə qədər kontekst nəzəri araşdırmaların əsas mövzusu olmadan müxtəlif strukturların tərkibində nəzərdən keçirilmişdir. Amma mətn və diskurs araşdırmaları həmişə əsas mövzu olaraq qəbul edilmiş və kontekst ilə birlikdə tədqiq edilmişdir. Son dövr araşdırmalar zamanı artıq kontekstin anatomiyası da əsas tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. Kontekst, onun yaranması və mahiyyəti sosial və kognitiv psixologiya, dilçilik və sosial-lingvistika və başqa nəzəri sahələr üzrə təhlil edilmişdir. Bu nəzəriyyənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o söhbət və mətn üçün müvafiq elementləri əks etdirir. Söhbətdə arxafon olaraq şərh edilən şey kontekstin özüdür. Bizim bu haqda tezisimiz belədir: *“Diskursa təsir edən sosial situasiya deyil, iştirakçıların belə bir situasiyanı təyin etmə tərzidir”*. Burada konteksti obyektiv şərait olaraq deyil, qarşılıqlı əlaqədə formalaşan və yenilənən subyektiv quruluş olaraq təsvir edirik. Konsept olaraq kontekst çoxlu sahələrdə, amma başqa məna və yanaşmalar ilə qarşımıza çıxır. Kontekstualizm pragmatikadan kənarda kontekstsiz, abstrakt, quruluşçu, formalist bir nəzəriyyədir. Amma göstərir ki, hadisə situasiya və ya mühitlə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir.

Kontekst üçün sadalanan xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, o verilən situasiyalara, dünyanın obyektiv faktlarına əks olaraq davamədən subyektiv fikrin məhsuludur. Burada “kontekst modeli”

deyilən bir termin ortaya çıxır və bu termin xüsusi mental model kimi müəyyən edilir.

Kontekst nəzəriyyəsində kontekst modellərinin diskursu idarə etdiyi deyilir. O, idarəetmə səbəb-nəticə və ya qərarlılıq arasında əlaqə kimi yaranır. T.Deyk bunu belə izah edir: “*B-nin zəruri şərti olduğda A B-ni idarə edir*”¹¹. Bu fikir də onu göstərir ki, diskurs həmsöhbətlərin ümumi paylaşıqları məlumat olmadan meydana çıxı bilməz. Koqnitiv olaraq diskursun yaranması və başadüşülməsi prosesində bilik zəruri komponentdir. Bu artıq qəbul edilmişdir ki, kontekstin növündən asılı olaraq onun idarəetmə gücü zəifləyə bilər. Bu əsasən ehtimal edilən situasiyalarda müşahidə olunur. Məsələn, tələffüzdə, söz ehtiyatında, sintaksisdə, hətta mövzu və kontekstdə. Amma bu hadisə əsasən formal diskursda baş verir. Bu zaman fərqli variantlar arasında seçim etmək olur. Nəticədə variantların olması və onlar arasında seçimetmə kontekst elementlərinin dərkedilməsini asanlaşdırır. Eyni zamanda çoxlu sosial və mədəni elementlər kontekstə daxil ola bilirlər.

Kommunikativ bir hadisənin analizi ehtimal olunan komponentlərin təsviri ilə başlayır. Komponentlər aşağıdakılardır:

1. Hadisənin növü və ya janrı (məsələn, zarafat, hekayə, mühazirə, salamlama, söhbət);

2. Mövzu;

3. Məqsəd və ya funksiya (hadisədəki həm ümumi, həm də fərdi iştirakçıların qarşılıqlı ünsiyyət məqsədləri əsas götürülür);

4. Quruluş, o cümlədən məkan, günün vaxtı, ilin mövsümü və vəziyyətin fiziki aspektləri (məsələn, otağın ölçüsü, mebelin yerləşməsi və s.);

5. Hadisənin əsas vəziyyəti (məsələn, ciddi, sarkastik, zarafatçılıq);

¹¹ Dijk, T. A. Studies in the Pragmatics of Discourse/ Teun A. Dijk. - The Hague: Mouton Publishers. - 1981. – p. 331.

6. İştirakçılar, o cümlədən onların yaşı, cinsiyyəti, etnik mənsubiyyəti, sosial vəziyyəti və ya digər müvafiq kateqoriyalar və onların bir-birlərinə olan münasibətləri;

7. Mesaj forması (dil və ötürülmə kanalları);

8. Mesaj məzmunu və ya istinadları (nə haqqında danışılır);

9. Hərəkət ardıcılığı və ya kommunikativ/nitq aktlarının sıralanması, o cümlədən növbələşmə və üst-üstə düşən hadisələr;

10. Qarşılıqlı ünsiyyət qaydaları;

11. Söhbət normaları, o cümlədən ümumi bilik, müvafiq mədəni səviyyə və ya ümumi fikir oxşarlıqları.

“Qayıdış əvəzliliklərinin pragmatik təhlili” adlı dördüncü paraqrafda qayıdış əvəzlilikləri pragmatik cəhətdən təhlil olunur. İngilis dilinin qrammatikasında anafora başqa bir söz və ya ifadəyə yenidən istinad etmək üçün bir əvəzliyin və ya digər dil vahidinin istifadə edilməsinə deyilir. Anaforanın istinad etdiyi lingvistik ünsür və ya elementlərə *“antecedent”* deyilir. Anaforanın müxtəlif növləri var və çox geniş mövzudur, ona görə biz burada sadəcə refleksiv anaforaları təhlil edəcəyik.

Anafora və onların nəzəri xüsusiyyətlərinə əsasən, refleksivlərin aşağıdakı xüsusiyyətləri ifadə etdiyi geniş şəkildə qəbul edilmişdir:

a) Qayıdış əvəzliyi minimum səviyyədə birgə indeksləşdirilmiş, təyin olunmuş ismi ifadə ilə idarə oluna bilər.

b) Refleksivlər digər əvəzliliklərlə bərabər bölgüdədir.

c) Refleksivlərin diskursa ilə əlaqələnməsinə icazə verilmir.

d) Refleksivlər ayrı antedentlər qəbul edə bilmirlər.

Anaforanın pragmatik nəzəriyyəsi danışanın və dinləyenin refleksiv və digər əvəzliliklərin anaforik ifadələrini istifadə və şərh etmək üçün nələr etməli olduqlarını araşdırır. Burada ciddi şəkildə insanların sahib olduğu dil biliklərinə qarşı praktik məlumatların rolu müəyyən edilir. Dil istifadəçiləri olaraq əslində nə deyildiyi və nəyin nəzərdə tutulduğu arasındakı fərqi ayırd etmək qabiliyyətimiz var. Əgər bir kişi bir qadına *“Kafeye gedək?”* deyirsə və qadın da *“Çox işim var, gedə bilmərəm”* deyirsə, o zaman kişi burada deyilən fikirdən nəyin nəzərdə tutulduğu başa düşə bilər. Bizim belə bir

cavabdan başa düşdüyümüz odur ki, qadın onunla kafeyə getmək istəmir. Bu şəkildə çatdırılan məlumata “*söhbət eyhamı*” deyilir. Söhbət eyhamı nəzəriyyəsində P.Grays göstərir ki, söhbət mübadiləsi zamanı danışanın da, dinləyənin də bilməli olduqları bir əsas prinsip var. O bu prinsipi “*əməkdaşlıq prinsipi*” adlandırmış və onu 4 alt prinsipə bölmüşdür¹². Əməkdaşlıq prinsipi və onun 4 qaydasına əsasən söhbət mübadiləsi zamanı danışan kifayət qədər məlumat verməlidir ki, danışan və dinləyən arasındakı ünsiyyət prosesi səmimi, səmərəli, müvafiq, qarşılıqlı şəkildə həyata keçsin. Amma qayıdışların təhlili üçün S.Levinson tərəfindən yaradılan Neo-Grays nəzəriyyəsinin daha uyğun olduğunu düşünürük. S.Levinsonun prinsiplərində Q-keyfiyyət (Quality), İ-məlumatlılıq (Informativeness), M-tərz (Manner) adlanır¹³. Q prinsipi danışanın informasiya cəhətdən bacardığı qədər güclü bir fikir söyləməyini tələb edir. Çünki dinləyici danışanın bunu etmiş olduğunu düşünməlidir. Bu prinsip semantik cəhətdən daha zəif bir əvəzliyin yerinə işlənən bir refleksiv olduğu zaman anaforanın mənasını daha aydın izah edir. Beləliklə, semantik cəhətdən daha güclü bir refleksiv lazım olan zaman semantik cəhətdən zəif bir əvəzliyin istifadə edilməsi Q prinsipinin fərqli istinadlar etməsinə səbəb olacaqdır. Digər tərəfdən, İ-prinsipi göstərir ki, minimum söylə maksimum informasiya dəyəri olan forma istifadə etmək mümkün olsaydı, hər kəs bundan istifadə edərdi. Aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

a) Jalil said to Maryam that there was a picture of himself/him in the cafe.

b) Jalil heard from Bilal that pictures of himself/him would be on sale.

¹² Arundale R. B. Re-analyzing Grice's maxims and cooperative principle from a conversational perspective// Paper presented at the meeting of the International Communication Association. Montreal, Canada, - 1997, – p. 25.

¹³ Levinson, S. Presumptive Meanings/ S. Levinson. - Cambridge: MIT Press, - 2000. – p. 504.

c) The picture of herself/her on the front page of the newspaper confirmed the claims Mary had been making over the years. (Pollard and Sag, 1992, p.264)

d) Those pictures of himself/him taught Hasan an important lesson.

S.Levinsonun nəzəriyyəsinin davamlılığı aşağıdakı ehtimallara əsaslanır. Əvvəla, I prinsipinə görə, birgə istinad verilən zaman qayıdış deyil, digər bir əvəzlik istifadə ediləcək. İkinci olaraq isə müəyyən bir kontekstdə iki müxtəlif ismi birləşmə ortaya çıxdıqda, onlar Q və M prinsiplərinə görə tamamlayıcı şəkildə yerləşdirilməlidirlər. Qayıdış istifadə edilə bilən yerdə şəxs əvəzliyinin istifadə olunması qeyri-əsas fikri vurğulamağı nəzərdə tutmur. Burada göstərilən pragmatik analiz və sintaktik şərh arasındakı mühüm fərqə diqqət yetirməliyik. Yəni sonuncu cümlədə qayıdışla yerini dəyişə bilən şəxs əvəzliyinin meydana çıxması göstərildiyi halda, əvvəlkində belə tamamlayıcının istifadə edilə bilməməsi vurğulanır. Q və M nəticələrinə görə, istinadı ayırmaq dəyişməyə eynəmdir. Ona görə də, əgər belə hallarda edilən eynəmin başa düşülməməsinin müəyyən səbəbləri olduğunu göstərə bilsək, refleksivlər qeyd olunan şəkildə meydana çıxdıqda, artıq problem yaratmayacaq. Burada tək problem, bəzi cümlələrdə şəxs əvəzlilikləri və refleksivlər arasındakı ziddiyyətin açıq-aşkar yoxa çıxmasına nəyin səbəb olduğudur.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqat prosesində əldə edilmiş nəticələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Fəlsəfədə pragmatizm sözlərin vasitə olduğunu dərk etməyə başlayan düşüncə məktəbidir. Pragmatizmə görə, sözlər yarandıqları andan bəri onlara xas mənə daşımır, əksinə, təkrar istifadə edilməklə yeni mənalar qazanırlar.

2. Semantika cümlələrin leksik mənalarından və birləşmə şəklindən asılı olaraq həqiqət şərtlərinin cümlələrlə sistemli şəkildə əlaqələndirilməsini öyrənir. Bunun əksinə olaraq, pragmatika danışanın və dinləyicinin psixoloji vəziyyətlərinin və digər kontekstual xüsusiyyətlərin semantik mənaya necə təsir etdiyini öyrənir.

3. Hər kommunikativ situasiyanın onu effektiv və səmərəli edən beş əsas komponenti var:

- Göndərən – mesajın yaradıcısı.
- Mesaj – mövzu və onun məqsəd.
- Vasitə – mesajın çatdırılma yolu.
- Qəbul edən – mesajın göndərildiyi şəxs və ya şəxslər.
- Kontekst – mesajın göndərilmə yeri və vaxtı.

Kontekst deyəndə ünsiyyət prosesinə daxil olan insanların fikirlərini ifadə etdiyi situasiya nəzərdə tutulur. Gəldiyimiz nəticəyə əsasən diskursa təsir edən sosial situasiya deyil, iştirakçıların belə bir situasiyanı təyin etmə tərzidir. Burada konteksti obyektiv şərait olaraq deyil, qarşılıqlı əlaqədə formalaşan və yenilənən subyektiv quruluş olaraq təsvir edirik.

4. Kontekst modeli davamlı olaraq yaranır və dəyişən situasiyaya uyğunlaşır. Kontekst modelləri pragmatika nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Buna görə də onları pragmatik modellər də adlandırma bilərik. Kontekst modeli nitq aktlarının, janrların, ümumi mövzuların, semantik strategiyaların, habelə sintaktik, leksik, fonetik və ya başqa cür sentiotik ifadələrin seçilməsinə nəzarət edir. Yəni kontekst nəzəriyyəsi dil istifadəsi və onun sosial mühitlə əlaqəsi kimi müəyyən edilmiş pragmatikanın ümumi əsasını təqdim edir.

5. Ümumi dilçilikdə bəzən refleksiv adlandırılan qayıdış əvəzlilikləri eyni cümlə daxilində başqa bir nominal ilə əlaqəli olan anaforik əvəzlik olur. Amma refleksiv əvəzliliklərin qeyri-refleksiv istifadəsi də ingilis dilində çox yayılmışdır. Bu zaman həm refleksiv, həm də bir digər əvəzlik eyni fərdə aid ola bilər. Refleksivlərin eyni kontekstdə şəxs əvəzlilikləri ilə əvəz oluna bildiyi yerlərdə, həm refleksiv, həm də şəxs əvəzliyi istifadə edərək ifadə edilən bəzi incə məna fərqləri yaratmaq mümkündür. Burada refleksivin istifadəsi danışanın antedəntinin əvvəlki nöqtəyi-nəzərini əsas götürməyi tələb edə bilər, lakin qeyri-refleksiv əvəzlik normal, obyektiv fikri ifadə edir.

Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Linqvo-fəlsəfi pragmatika nədir // - Naxçıvan: “Naxçıvan” Universitetinin Elmi Əsərləri, - 2017. №2 (5), - s. 132-138.
2. Pragmatika və onun xarici dilin tədrisinə təsiri // - Naxçıvan: “Naxçıvan” Universitetinin Elmi Əsərləri, - 2017. №4 (7), - s. 112-117.
3. Əvəzlilərə pragmatik yanaşma // - Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2017. №5(86), - s. 223-229.
4. German dillərində kontekst, kontekst formalaşdırma, kontekstdən asılılıq məsələləri və onların pragmatikada rolu // - Bakı: Filologiya məsələləri, Dilçilik seriyası, – 2018. №2, - s. 163-169.
5. СМЫСЛ ИЗМЕНЕНИЙ В Контексте И Их Прагматического Анализа // - Pavlador: Pavlador Dövlət Universiteti ПМУ хабаршысы, Filologiya seriyası, - 2018. № 4, - s. 65-73.
6. Word, meaning and context // - Buxara: Buxara Dövlət Universiteti Ilmiy axboroti, - 2019. № 1(73), - s. 132-135.
7. Əvəzliliklərin pragmatik təhlilində kontekstin rolu // Gənc Tədqiqatçıların II Respublika elmi-praktik konfransı, - Bakı: Azərbaycan Universiteti, - 15 mart, - 2019, - s. 178-180.
8. Distinctive properties between semantics and pragmatics // III International Symposium for Young Scholars in the Humanities, - Tbilisi:Tbilisi Dövlət Universiteti, - 27-30 noyabr, - 2019, - s. 100-101.
9. Deiksislərin pragmatik təhlili // - Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2019. № 1(98), - s. 117-120.
10. İngilis dilində qayıdış əvəzliliklərinin pragmatik təhlili // International Conference on the Philosophy of Language, Literature and Linguistics (ICPL2020), - Bakı: Xəzər Universiteti, - 12 sentyabr, - 2020, - s. 33.

11. Kommunikativ situasiyaların təhlilinə pragmatik yanaşma // - Naxçıvan: Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, – 2020. №1(16), - s. 82-88.
12. From The Pragmatic Standpoint Context and Discourse // Ümum-milli lider Heydər Əliyevin 97-ci il dönümünə həsr olunmuş “Gənc tədqiqatçıların IV Elmi Beynəlxalq konfransı, Bölmə 4, - Bakı: Bakı Mühəndislik Universiteti, - 5 iyun, - 2020,- s. 199-202.
13. Pragmatic analysis of reflexives in English // “Naxçıvan-mədəniyyətlərin qovuşduğu məkan” beynəlxalq elmi konfrans, - Naxçıvan: “Naxçıvan” Universiteti, - 22-23 oktyabr, - 2020, - s. 344-348.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ il tarixində saat _____ Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Naxçıvan MR, Naxçıvan şəhəri. Universitet şəhərçiyi, AZ7012, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 19.10.2021
Kağız formatı: 60x84 1/16
Həcm: 39608 characters
Tiraj: 100